

Uitvaart paganistische stijl

Wiccan Rede | 2003

Samhain is het einde van het heksenjaar, de sluier tussen de werelden is dun. We herdenken degenen die vóór ons zijn gestorven, en staan misschien ook stil bij onze eigen sterfelijkheid. Hét moment om eens na te denken over je eigen uitvaart. Wie een begrafenis of crematie wil buiten de kerken, zal alle rituele elementen zelf moeten organiseren. Dit artikel geeft praktische tips en suggesties voor een openbare ceremonie bij het overlijden van een heks.

Rites of passage

In vrijwel alle culturen zie je dat op belangrijke momenten in het leven van een mens rituelen worden uitgevoerd die traditioneel zijn in die cultuur. Geboorte, huwelijk en dood zijn van die belangrijke gebeurtenissen. Bij uitvaarten zie je dat traditie meestal betekent 'christelijke traditie'. Het alternatief bij veel mensen die niet (meer) bij een kerk horen, is vaak dat er helemaal geen ceremonie wordt gehouden. Dat komt 'kaal' over, en maakt het overlijden extra triest. Een ritueel waarin je daadwerkelijk afscheid kunt nemen van degene die is gestorven, helpt bij het verwerken van het overlijden. In de wicca is er geen standaardritueel. Dat betekent dat je als heks zelf moet nadenken over uitvaarten, als aanstaande overledene of als nabestaande. Enkele heksen bieden zich aan als paganistisch uitvaartbegeleider (er wordt gewerkt aan een website die t.z.t. bereikbaar zal zijn via www.heksenkring.nl). Silver Circle gaat een boekje uitgeven over paganistische uitvaarten.

De wens van de overledene

Een uitvaart wordt in Nederland zoveel mogelijk uitgevoerd naar de wens van de overledene. De wet zegt: 'De lijkbezorging geschiedt overeenkomstig de wens of de vermoedelijke wens van de overledene, tenzij dat redelijkerwijs niet gevegd kan worden'. Daarbij staat voorop dat die wens dan wel bekend moet zijn bij de nabestaanden. Praat erover met de mensen om je heen: je partner, je ouders of kinderen, goede vrienden. Zet je wensen op papier in een codicil of een testament, en maak bekend dat er zo'n document bestaat en waar het gevonden kan worden. Op internet kun je een formulier vinden waar je jouw wensen en allerlei gegevens kunt invullen, zoals waar een codicil te vinden is en of je een testament hebt opgemaakt, en wie er gewaarschuwd moet worden. Een codicil is een handgeschreven, gedateerd en ondertekend document, dat je elk moment kunt vervangen door een nieuwe versie. Je kunt er je wensen voor je uitvaart in vastleggen en je kunt via een codicil bepaalde goederen (geen geld of zaken van grote waarde) vermaken aan iemand, maar die goederen moeten dan wel nauwkeurig omschreven zijn.

De wensen van de nabestaanden

De overledene vormt wel het middelpunt van de uitvaart, maar het zijn de nabestaanden die afscheid nemen. Jouw laatste wil is belangrijk, maar het is fijn als zij begrijpen waarom je het op een bepaalde manier wilt vormgeven. Zij moeten na jouw dood verder leven, en het mooiste is als jouw uitvaart hen helpt het afscheid te verwerken. Je kunt zelf de regie nemen en een compleet uitvaartdraaiboek achterlaten, maar je kunt ook laten weten wat je per se wel of niet wilt, en grote lijnen aangeven. Je naasten kunnen dan zelf invulling geven aan het ritueel. Zij kunnen zich laten bijstaan door een uitvaartondernemer of veel zelf regelen. Ook kunnen ze een beroep doen op een paganistische of een humanistische uitvaartbegeleider om advies te geven of om voor te gaan in een ritueel. Als partner en kinderen of ouders kun je natuurlijk de vrienden en vriendinnen van de overledene erbij betrekken. Zij zullen daar waarschijnlijk graag toe bereid zijn. De leiders van een coven hebben ervaring in het organiseren van en voorgaan in rituelen. Je kunt samen afspreken

wat er mogelijk is en wie dat op zich neemt. Misschien zijn er vrienden en familieleden met speciale vaardigheden, zoals tekstschrijven, bloemschikken of vioolspelen, die een rol kunnen spelen bij de uitvaart of de voorbereiding daarvan.

Wicca en niet-wicca

Niet alle heksen zijn bij leven even open over hun religie, en er zijn soms goede redenen voor om het heks- zijn te verzwijgen voor in elk geval een aantal mensen in de omgeving. Als je niet iedereen verteld hebt dat je een heks bent, en wat dat voor jou betekent, kun je daar rekening mee houden bij het vormgeven van je uitvaart. Tijdens het ritueel kan dan uitleg gegeven worden over onderdelen van de uitvaart, bijvoorbeeld teksten die betrekking hebben op de Godin en God, de symboliek van de elementen of dat de overledene geloofde in reïncarnatie. Veel symbolen zijn universeel en er zijn genoeg teksten te vinden, of te schrijven, waarin zowel heksen als niet-heksen zich kunnen vinden. De bekende heksen Janet en Stewart Farrar hebben een tekst uit het bijbelboek Prediker verwerkt in het Requiem- ritueel in hun coven. Dezelfde tekst, over het zilveren koord dat wordt verbroken, werd in een nieuwe vertaling gebruikt in de uitvaart van Prins Claus. Ook vergelijkingen met de natuur, zoals dat het lichaam weer aarde wordt, of over de rivier die weer terugstroomt naar de zee, zullen zowel heksen als niet-heksen kunnen aanspreken.

Zelf doen of laten doen

Tot een paar jaar geleden was het gebruikelijk om een uitvaartondernemer in te schakelen en alles aan hem over te laten. Eigenlijk hoefde je alleen te kiezen voor een begrafenis of een crematie, en dan werd alles als vanzelf geregeld. Met de opkomst van nieuwe religies en nieuwe samenlevingsvormen ontstond er ook meer openheid in de uitvaartwereld, en de bereidheid om beter te luisteren naar de wensen van de klant. Als je wilt, kun je vrijwel alles zelf organiseren. De overledene zelf verzorgen ('afleggen') en thuis opbaren; zelf vervoer regelen naar begraafplaats of crematorium; een zaal huren en een ceremonie organiseren; enzovoorts. Dat hoeft niet. Je moet wel erg goed weten wat je wilt, of het van te voren kunnen regisseren, om op het moment dat een dierbare overlijdt kordaat te kunnen optreden en de organisatie op je te nemen. Een draaiboek met eigen wensen kan helpen om aanwijzingen te geven aan een uitvaartondernemer. "Nee, niet opbaren in een uitvaartcentrum (met vaste bezoektijden), maar regelt u maar wel het vervoer naar het graf. We willen een goedkope kist en die bekleden we zelf met een mooie stof. We willen zelf het papier uitzoeken voor de rouwcirculaire en zelf een tekst opstellen, maar wilt u voor ons de aula reserveren op de dag van de begrafenis. We willen daar een uur gebruik van maken - het standaard halfuurtje is voor ons te kort - en we willen wierook gebruiken, dus laat ons maar de laatste groep van die dag zijn".

Verplichtingen

Na het overlijden moet een arts een verklaring van overlijden opstellen. Deze verklaring is nodig bij het doen van aangifte bij de Burgerlijke Stand in de gemeente van overlijden. De naam van degene die aangifte doet, komt op de overlijdensakte te staan. De ambtenaar van de Burgerlijke geeft een 'verlof tot cremeren of begraven' af. Degene die dit verlof ontvangt, is verplicht de uitvaart te regelen tenzij een andere nabestaande deze taak overneemt. Degene die opdracht geeft tot de begrafenis of crematie is verplicht tot het betalen van de rekening. De - redelijke - kosten kunnen worden verhaal op de nalatenschap, als er tenminste zoveel geld nagelaten is. Let op: er kan een natuerverzekering zijn afgesloten. Deze keert geen geld uit, maar een complete uitvaart. Controleer de verzekeringspapieren!

De overledene moet niet eerder dan 36 uur na overlijden, maar binnen 5 dagen begraven of gecremeerd zijn. Als er goede redenen zijn, kan uitstel worden aangevraagd bij de burgerlijke stand via een door de arts ingevuld en ondertekend formulier. Begraven mag alleen op een begraafplaats en cremeren alleen in een crematorium. Dat hoeft niet in de eigen gemeente te zijn, maar mag in heel Nederland. Als er een kist wordt gebruikt, moet het materiaal volgens het Lijkomhulselbesluit aan een aantal eisen voldoen: kunststoffen en metalen zijn verboden (handvaten en dergelijke kunnen worden verwijderd). Elk ander omhulsel is toegestaan, zolang het maar van afbreekbaar materiaal is gemaakt. Er moet een vuurvast identificatiesteentje worden meegecremeerd. Dit is via een uitvaartondernemer of beheerder van crematorium te bestellen met bijbehorend registratieformulier en sticker. Bij begraven komt er een registratienummer - op een onzichtbare

plaats - op de kist. Het vervoer wordt niet in een wet geregeld, maar in de Algemene Plaatselijke Verordening. Elke gemeente kan eigen regels stellen, en er zijn dan ook grote verschillen. Laat je niet te snel afwimpelen door een ambtenaar. Vaak is er meer mogelijk dan mensen denken.

Keuzemogelijkheden

Afgezien van de keuze tussen cremieren of begraven, en thuis of elders opbaren, zijn er meer dingen waarover je zelf kunt beslissen. Kijk in een uitvaartwinkel of op internet om je te oriënteren en adressen te vinden. Er zijn verschillende soorten kisten mogelijk, maar begraven of cremieren kan ook in een lijkwade of een rieten mand. Voor rouwdrukwerk - een rouwcirculaire of advertentie in een krant - ben je niet langer aangewezen op de bekende zwarte of grijze rand. Vormgevers hebben alternatieven ontworpen. Zolang het als rouwdrukwerk herkenbaar is en speciaal afgegeven op het postkantoor, wordt snelle bezorging gegarandeerd. Of er een monument op het graf kan worden geplaatst, hangt af van de voorschriften die op de begraafplaats gelden. In plaats van een grafsteen zou je een monumentje met mozaïek kunnen overwegen, of een cirkel van kleine stenen. Een afscheidsritueel kun je organiseren op een plaats die je zelf verkiest, bijvoorbeeld buiten. Als je wilt dat de overledene er zelf bij is, wordt dat wat lastiger te realiseren. Maar de inhoud van het ritueel heb je zelf in de hand. Ook als je een uitvaartondernemer een standaarddienst laat regelen, kun je zelf aangeven welke muziek je wilt laten horen en wie er zullen spreken. Voor dit soort dingen heb je een paar dagen de tijd. Het is voldoende als je aangeeft dat je zelf muziek wilt uitzoeken en dat er sprekers zullen zijn. Overigens kan muziek ook 'live' worden uitgevoerd.

Andere suggesties

Natuurlijk hangt het ritueel erg van de persoon van de overledene af, van zijn of haar leeftijd en de wijze van overlijden, van de bezigheden en interesses van de overledene, en van de nabestaanden. Als er kleinkinderen zijn, kunnen zij een rol spelen, bijvoorbeeld het uitdelen van het 'programma' of van een gift die wordt uitgedeeld als de genodigden na afloop van ritueel en napraten weggaan. Dat kan bijvoorbeeld een zakje bloemenzaad zijn, voorzien van een tekst over het leven dat steeds opnieuw vorm aanneemt, maar ook een snoepje uit het snoeptrommeltje van de overleden grootouder. Er kan gebruik worden gemaakt van kaarsen, wierook, muziek of chants ("We all come from the Goddess, and to Her we shall return. Like a drop of rain, flowing to the ocean" is een heel mooie tekst in dit verband) of van symbolen van het seizoen. In de ruimte waar het afscheid wordt gehouden kan een tafel staan met herdenkingssymbolen. Daar kunnen stenen, veren, schelpen of bloemen deel van uitmaken, maar ook symbolen voor de persoon van de overledene. Als wordt uitgelegd waarvoor symbolen staan en wat elementen van het ritueel betekenen, kan bijvoorbeeld ook gebruik worden gemaakt van dans of trommels. Niet alles hoeft te worden uitgelegd. Soms kan een stil symbool voldoende zijn voor jezelf, iets waarvan alleen jij en de overledene de betekenis kennen.

Covenritueel

Een requiem kan onderdeel uitmaken van het Book of Shadows van een coven of een traditie, maar een coven kan ook zelf een ritueel schrijven om in kleine kring afscheid te nemen van een overleden covenlid. Omdat het hier om een besloten bijeenkomst gaat, kun je de teksten en symbolen gebruiken die bij je traditie horen. Een mooi voorbeeld is het Requiem in 'Eight sabbats for Witches' van Janet en Stewart Farrar. In dit ritueel wordt de zegen van Godin en God gevraagd over de gestorvene, met de bede dat zij mag rusten en te zijner tijd weer mag worden herboren en opnieuw geliefd zal worden, net zoals ze in dit leven geliefd was. Symbolisch wordt 'het zilveren koord' losgemaakt en 'de gouden schaal' gebroken. (Na het ritueel worden de scherven in stromend water gelegd en daarmee ontdaan van hun magische lading). Ook wordt de legende van de afdaling van de Godin in de onderwereld uitgebeeld.

Soloritueel

In de cirkel kan ook een helend ritueel gedaan worden. Het verdriet zal er niet van overgaan, maar wordt hanteerbaar. Een soloritueel, gebaseerd op tekst uit Modern rites of Passage, kan worden gedaan bij het begin van de wassende maan, of op een ander tijdstip. Als het kan, gebruik er dan een voorwerp bij dat je herinnert aan de overledene. (Zet dat op het altaar, waar je het kan zien). Laat dan je gedachten gaan over de herinneringen aan de relatie. Laat de beelden komen en gaan, maar probeer op te merken wat ze je te zeggen hebben. Laat je gevoelens vrij en eerlijk komen, en

probeer te leren van de beelden en gevoelens. Begrijp wat je verloren hebt; dat is een eerste, belangrijke stap. Als je kunt, schrijf dan op wat je voelt. Schrijf eventueel een brief aan de overledene. Als je boos bent, of verdrietig of eenzaam, schrijf dat dan op. Niemand ziet het, maar je ziet het zelf beter onder ogen. Bedenk dan wat je kunt doen om je te helpen 'helen'. Ook dit kun je opschrijven. Denk gedurende het ritueel aan de liefde van de Goden. Zij zijn altijd in de buurt, en klaar om je te steunen als je dat toelaat. Hun kracht kan je dragen als jouw kracht bijna op is. Als je klaar bent, leg je de papieren bij elkaar en sluit je het ritueel. Je kunt de papieren later bestuderen (aanbevolen!) of nu vernietigen als privacy een moeilijk punt is. Je kunt dit ritueel steeds opnieuw uitvoeren, zolang het nodig is. Er kunnen zoveel gevoelens bovenkomen dat je het graag snel wilt afsluiten, maar je kunt altijd terugkomen.

Verwerking

Direct na het overlijden begint de verwerking ervan. In bijzondere gevallen kan een bijzondere aanpak helpen. Als bijvoorbeeld het overlijden heel plotseling was, is er geen gelegenheid geweest om afscheid te nemen. Dat kan alsnog doordat de aanwezigen op een briefje hebben geschreven wat ze eigenlijk nog hadden willen zeggen. Die briefjes kunnen worden meebegraven of in een mandje worden verzameld om te verbranden op een speciale plaats. Soms is er geen lijk om te begraven (bij een vermissing of als iemand is omgekomen bij een ramp met een zeeschip) of heeft de uitvaart al plaatsgevonden terwijl een nabestaande nog in het ziekenhuis lag. Dan kan er toch een ceremonie worden gehouden. Als er geen graf is, kan er een plek worden uitgekozen die voortaan kan worden gebruikt om naar terug te keren om de dode te gedenken. Ook als iemand lang geleden is gestorven, maar een nabestaande heeft dit niet kunnen verwerken, is een ritueel mogelijk. De nabestaande kan dan bijvoorbeeld een afscheidsbrief schrijven en die - eventueel in een mooi kistje - begraven. Iemand die niet aanwezig kan zijn bij een uitvaart, kan ook symbolisch aanwezig zijn doordat iemand een kaars voor hem of haar aansteekt.

Praktische aspecten

Bij thuis opbaren moet je kiezen welke ruimte je daarvoor wilt gebruiken: de woonkamer of een slaapkamer. Een kamerscherm kan een intieme ruimte maken in de woonkamer voor wie even alleen wil zijn met de overledene. De geur van bloemen, een geurlampje, wierook of versgebrande koffie kan een lijkgeur onderdrukken. In de meeste gevallen geeft thuis opbaren minder problemen dan men denkt. Ook op een kleine flat is het mogelijk. Bij een uitvaartondernemer kan een bed- of kistkoeling worden gehuurd. Dit maakt het lichaam wel extra koud en stijf en aan de onderkant van het lichaam kan zich condens afzetten; iets om te weten als de overledene in de kist of lijkwade gelegd wordt. Een probleem kan zijn dat de trap te steil is of de lift niet groot genoeg om een kist horizontaal te vervoeren. Er zijn rouwcentra waar de nabestaanden zelf een sleutel krijgen en op elk moment van de dag terecht kunnen, maar op andere plaatsen is alleen bezoek op vaste uren mogelijk. De laatste verzorging van het lichaam (wassen, aankleden, opmaken) kan door de nabestaanden worden gedaan, of door een bevriende verpleger of iemand van een uitvaartondernemer. Het maakt daarbij niet uit of het lichaam thuis of elders wordt opgebaard. Als de overledene wordt begraven of gecremeerd in een lijkwade wordt een draagbaar gebruikt om het lichaam te vervoeren. Er zijn geen voorschriften voor het tijdstip waarop een lichaam in een kist wordt gelegd of wanneer de kist moet worden gesloten.

Kosten

Als iemand is overleden, moet een arts het overlijden vaststellen. Het bellen van een uitvaartondernemer kun je uitstellen totdat je als direct nabestaanden op een rijtje hebt wat je wensen zijn, en die van de overledene. Speciale wensen hoeven een uitvaart niet per se duurder te maken. Laat je voorlichten over de kosten en zoek naar verzekeringspapieren. Een naturaverzekering kan misschien worden afgekocht voor een geldbedrag, maar vraag dit vooral na. Globaal liggen de kosten voor een uitvaart tussen de EUR 2700,- en EUR 6800,-; grafsteen niet inbegrepen. Het arbeidsloon voor de uitvaartondernemer is een van de grote kostenposten, afhankelijk van het aantal uren dat besteed wordt en in hoeverre provisies worden berekend. Een crematie kost circa EUR 700,- maar de kosten van een graf lopen uiteen van EUR 200,- tot EUR 4500,-. Hieronder vallen grafrechten voor een aantal jaar (10, 20 of 30), 'begraafrecht' ofwel de kosten van het maken en dichtgooien van een graf op de dag van de uitvaart, en het onderhoud van de begraafplaats. Ook een advertentie in een krant is vaak erg duur. Ook consumpties na afloop

van de uitvaart kunnen duur uitvallen, afhankelijk van het aantal gasten en het aantal en soort consumpties. Je kunt ook thuis een condoleance organiseren en zelf hapjes en drankjes regelen.

Nawoord

Zet je eventuele wensen op papier, en lees af en toe na of er geen veranderingen nodig zijn. En nu je hebt nagedacht over je eigen sterfelijkheid en uitvaart, wens ik je nog een lang en gelukkig leven toe. Het Klein Orkest zong "over honderd jaar zijn jullie allemaal dood - en wij ook", maar dat duurt nog lang. En een andere popzanger schreef deze toepasselijke tekst:

En als ik dood ben, treur dan niet
ik ben niet echt dood, moet je weten
het is mijn lichaam dat ik achterliet
dood ben ik pas, als jij mij bent vergeten.
(Bram Vermeulen)

Een voorbeeldritueel

Als voorbeeld schets ik hier een ritueel zoals dat zou kunnen worden gehouden voor een gezelschap van heksen en niet- heksen. Natuurlijk kun je het zelf uitbreiden of juist elementen weglaten. Het is handig om tevoren, via de rouwbrief bijvoorbeeld, aan de genodigden te laten weten dat je iets van ze verwacht, bijvoorbeeld witte of juist kleurige kleding, of iets meenemen zoals een bloem. Ook het maken van een programmaboekje - een complete liturgie of een half A-4 - schept duidelijkheid voor de aanwezigen. Bovendien kun je dat thuis nog eens nalezen.

Jantien, vriendin van de overleden Betty en zelf heks, leidt de ceremonie in met het aansteken van een kaars terwijl ze zegt: "Licht is licht, wat voor kleur de kaars ook heeft. Betty heeft lang gezocht naar haar spirituele thuis. Voor Betty was elke religie gelijkwaardig. Zij ging ervan uit dat iedereen zijn inspiratie ergens anders vindt, maar dat alleen telt wat je ermee doet, hoe je iets van het leven maakt. Twaalf jaar terug vond Betty haar spirituele thuis in een natuurreligie, de wicca. Hier vierde zij de jaarfeesten: het begin en hoogtepunt van elk seizoen. Hier vond zij erkenning voor haar geloof in reïncarnatie. En ze leerde er naast een mannelijke God ook de Godin kennen naar wie ze lang had gezocht. De Godin als het vrouwelijk gezicht van God, het Moederaspect en de Wijze Vrouw, die Betty inspireerde en die haar steunde als ze het moeilijk had. Betty was er ook van overtuigd dat zij na haar overlijden door deze Goden welkom zou worden geheten in het Zomerland, een plaats om uit te rusten van dit leven en de ervaringen van dit leven te verwerken. Tezijnertijd verwacht ze weer geboren te worden, tegelijk met haar geliefden uit dit leven. Hoe bedroefd we ook zijn om het overlijden van Betty, we hopen met haar dat we elkaar ooit weer zullen ontmoeten". Jantien pauzeert heel even en kondigt dan aan dat Kees, de zoon van Betty, nu een gedicht zal voorlezen.

Daarna kondigt Jantien aan dat drie mensen een aspect uit Betty's leven zullen belichten: vriendin Nora, die haar sinds hun schooltijd kent; werkgever Willemse en dochter Marieke.

Dan spreekt echtgenoot Pierre zijn afscheidswaarderen uit voor Betty, waarna Jantien de kaars dooft en zegt: "We zullen deze kaars over drie maanden weer aansteken, als we bij Pierre thuis bijeen komen om Betty te gedenken. Nu gaan we het lichaam van Betty naar haar laatste rustplaats brengen. Wilt u achter de kist aanlopen, en de bloem meenemen als u er een mee heeft genomen".

De kist staat op een karretje, dat door Kees en drie vrienden van hem wordt geduwd naar het graf waar Betty's lichaam zal worden begraven. Met hulp van iemand van de begraafplaats laten zij de kist in het graf dalen.

Jantien legt uit dat eerst Pierre, Kees, Marieke en schoondochter Carla hun bloemen op de kist zullen gooien. Daarna kunnen de andere aanwezigen hun bloemen in het graf gooien, eventueel met een wens. Die hoeft echter niet hardop te worden uitgesproken. Pierre en de kinderen zullen aan het graf blijven staan en pas als laatsten terugkeren naar de zaal. De overige mensen wordt verzocht om als ze aan de beurt zijn geweest al terug te gaan. Pierre legt zijn bloem op de kist, en zegt: "Laat het zomerland de tuin zijn waar jij zo van houdt. Mogen de Godin en de God je opwachten en begeleiden". Jantien spreekt de traditionele wicca- afscheidsgroet uit: "Merry meet, merry part and merry meet again".

Als de laatste mensen zich hebben omgedraaid, gooit Pierre de eerste schep aarde over de kist. Kees, Marieke en Carla volgen zijn voorbeeld. Jantien spreekt nog een zegen uit over het graf. Daarna gaan ze naar de zaal, waar iets te eten en te drinken klaarstaat en waar gelegenheid kan zijn voor condoleren.

Meer informatie

Hele praktische boeken zijn *Onder de groene zoden. De persoonlijke uitvaart. Nieuwe rituelen in rouwen, begraven en cremieren* van Jasper Enklaar (Alpha, 1995) en *Tijd voor de dood* van Marjon Klaassen (Elsevier gezondheidszorg, 2001). Zij geeft als uitvaartondernemster aansprekende voorbeelden uit de praktijk en een beschrijving van de gang van zaken tussen het tijdstip van overlijden tot en met de dag van de uitvaart. Andere bruikbare boeken zijn *Ideeën voor een persoonlijk afscheid. De eerste uitvaartgids voor nabestaanden* (SWP Uitgeverij) en *C. Vredenburg-Schouten: Je brengt me toch niet zomaar weg? Eenvoudig uitvaarthandboek* (Kok).

Teksten om bijvoorbeeld in een rouwadvertentie op te nemen zijn door Riet Fiddelaers- Jaspers verzameld in *Als je woorden zoekt* (KPC, 1996). Zij stelde ook een bundel met afscheidsgedichten samen voor kinderen: *Kun je de dood ook groeten* (Kok, 2003). Er zijn meer dichtbundels met het thema afscheid en overlijden, bijvoorbeeld *Vergeet mij niet* van Judith Herzberg en anderen (Maarten Muntinga, 2003 - Rainbow pocket), *Waar ga je heen nu het uur gekomen is*, samengesteld door Hans Werkman (Prometheus) en *Kon ik uit de dood die éne doen keren. Getuigenissen bij het verlies van een naaste* (Sun).

Starhawk, M. Macha NightMare en The Reclaiming Collective stelden *The Pagan book of living and dying* samen (HarperSanFrancisco, 1997), een paganistische gids over de dood en het sterven.